

כתב עת למחשבה
מדינית חברה ותרבות

נתיב

מאמר זה מופיע בנתיב • שנה שש עשרה • גיליון 1 (90) • כסלו תשס"ג • ינואר 2003

ביקורת ספרים

והוא יבוא

יעקב עמידרו

על

הסוד המשיחי של החסידות מאת ד"ר מור אלטשולר

הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/זמורה ביתן בסיוע "קרן הנדיב" ירושלים, 2002, 360 עמודים

אמרו חז"ל, כי אפילו ספר תורה בארון הקודש בבית-הכנסת זקוק למזל. יש שיידרש לקריאה מדי שבוע, ויש אשר אך יפאר הריקודים בשמחת תורה. כך גם גורלם של סתם ספרים, ואין ספק שמזלם של אלה המודפסים כיום בהמוניהם מותנה, איך לא, גם בעיתוי. מבחינה זאת יוצא לאור ספרה של ד"ר מור אלטשולר בזמן הנכון, עת מעמדה של "משיחיות" בחיינו הציבוריים הוא נושא נכבד, רב-משקל ובעל משמעות אקטואלית.

למען הגילוי הנאות, מן הנכון כי אציין בפתח דברי כי אני מכיר את המחברת שנים לא-מעטות, ועל אף נדירות מפגשינו ידעתי כי עוסקת היא בתחום חקר החסידות בראשיתה, אף ערכתי היכרות בזמנו עם עבודת הדוקטורט שלה, שהועמקה והורחבה עתה לכדי ספר של ממש.

ספרה של ד"ר מור אלטשולר: "הסוד המשיחי של החסידות", מתמודד עם שתי השערות נועזות:

ההשערה הראשונה עוסקת בנושא הזמן, המקום והאיש אשר המפגש ביניהם יצר את החצר החסידית הראשונה - החצר על-פיה התפתחה לאחר מכן החסידות בכללה. מעין דגם ראשון ומעצב לדורות. הטענה היא שלא הבעש"ט, ואף לא רבי דוב בער המגיד ממזריטש, מי שנחשב תלמידו ויורשו, הם שעיצבו את החצר החסידית עם הצדיק במרכזה. על-פי מחקרה של ד"ר אלטשולר, החצר המקורית אשר במרכזה הצדיק המקשר בין שמים למאמינים, היא חצרו של רבי יחיאל מיכל המגיד, שהועתקה על-ידי התלמידים-החסידים שהסתופפו בה לאחר מות רבם ב-1781. תלמידים אלה הם שהפכו את ההנהגות המיוחדות של ר' יחיאל מיכל, הוא המגיד מזלוטשוב, להנהגות של תנועה עממית גדולה (כינויו 'המגיד' חשוב להבנת הטעויות שנעשו במחקר ההיסטורי, מפני שלא פעם, כך נטען לאורך הספר, החליפו החוקרים מגיד במגיד). מחקר עתידי ומתבקש, יוכל לעסוק בזיהוי מדויק יותר של התלמידים והתפתחות ההנהגות שלקח כל אחד מהם מן "החצר הראשונה".

ההשערה השנייה עמה מתמודד הספר רמוזה בשמו: לטענת הכותבת היה בחסידות בתחילת דרכה (ויש שיאמרו מתחילת דרכה), עוד טרם היתה לתנועה המונית, יסוד משמעותי של להט משיחי. בניגוד לדעתו של פרופ' גרשון שלום בזמנו, טוענת המחברת כי מדובר במשיחיות במובן הקלאסי של המושג, קרי: גאולת

העולם, העם וארץ ישראל. לדעתה המוטיב המשיחי מסביר חלק ניכר מהאופי המיוחד של מנהגי הקבוצה, כגון: הצדיק כמשיח אפשרי; שחיטה מיוחדת כצעד לתיקון שיביא גאולה; תפילה בנוסח האר"י, שנתפש כמי שגילה את סוד הדרך לגאולה; וכיוצא באלה סממנים נוספים שייחדו את הקבוצה, ואף הביאו למאבק חריף נגדה.

במסגרת הכנת הגאולה נקט "הרֶבֶּה הראשון" גם צעדים מעשיים, ובין השאר שלח קבוצה מתלמידיו-חסידיו לארץ ישראל, מתוך אמונה שיש להכין את הקרקע לביאת המשיח בארץ הקודש (מתברר הספר היא מצאצא אחד העולים הללו). קבוצה זו עמדה בקשר עם הבית, ומבעד לתקשורת בין ארץ ישראל לגולה, מצליחה החוקרת לחזור ולהבין את הסודות של החבורה, ששמרה עצמה מפני חשיפתם, ולא בכדי – נוכח החשד השבתאי שעלה אז מכל נטייה ל"משיח עכשיו".

ככל שנועזת וחשובה מבחינה היסטורית ההשערה הראשונה, בדבר היותו של ר' יחיאל מיכל מייסד החצר הראשונה, הרי ההשערה השנייה משמעותית לימים אלה ממש. היא מעמידה באור חדש ושונה הרבה דעות מלומדות באשר לעוצמת התפישה המשיחית העומדת בשורש החסידות, קרי: מעת שהתעצבה בצורתה הנוכחית. לא ארחיק לכת אם אסיק כי לדעת הכותבת החסידות עיצבה מעין מנגנון שתפקידו האמיתי, אך המוסתר מעיני הכלל, היה לקרב את ביאת המשיח - וזה היה עיקר מהותה של החצר הראשונה.

לאורך דפים לא-מעטים עוסק הספר בהבדל שבין הבעש"ט - שרצה להיות מבשר הגאולה והבין מאוחר יותר שלא קרובה היא, לבין ר' יחיאל מיכל - שראה עצמו משיח, וחש שהגאולה קרובה ובהישג יד. ייתכן, משערת הכותבת, כי אכזבתו מאי-התממשות החלום במציאות הביאה למותו ללא עת של ר' יחיאל מיכל, והוא בן חמישים וחמש, כמו שגם הביאה למשבר קשה בקרב העולים לארץ לקדם פני משיח. מכאן עולה שיש להוסיף לרשימת מי שטעה שעה שעסק בחישובי קיצין וביזיהוי המשיח וסימני הגעתו (עכשיו ממש), גם את מי שייסד בפועל את תנועת החסידות כפי שהיא מוכרת לנו היום. משבר זה שלו ושל תלמידיו, בולט, על-פי המתואר בספר, דווקא על רקע מסקנותיו השונות של הבעש"ט, מרגע שהבין שלא הוא יזכה לבשר את ביאת הגואל.

*

השאלה המסקרנת בסיומו של ספר מעין זה היא: האם ההשערות החשובות שהעלתה החוקרת בתחילתו נותרו ללא ביסוס, או שהספר נותן להן תמיכה של ממש. כהדיוט, העוסק בנושא כתחביב זה שנים רבות, נדמה לי שנכון לומר כי נעשו על-די ד"ר אלטשולר צעדים משמעותיים ביותר ביזיהוי תחילת דרכה של החסידות עם דרכו של המגיד מזלוטשוב. מעבר לעשיית צדק עם מי שעקבותיו היו מטושטשים עד כה, במחקר כמו גם במסורת החסידית, גדולה חשיבותו של הספר בכך שהוא מעמיד באור הנכון את עוצמת המוטיב המשיחי והניסיון לקירוב הגאולה, העומד בבסיס התנועה החסידית. אף שעל כמה מפרטי מסקנותיה ניתן לערער, וביקורת מדעית לגיטימית קרוב לוודאי עוד תתפרסם נוכח החידושים המצויים בספר, הרי בסופו של דבר מצליחה היא להוכיח את מרכזיותה של המשיחיות בעולם המצומצם מבחינה כמותית של החסידים בדור שלאחר הבעש"ט.

על רקע הניסיון המר של תופעה דומה, להבדיל, מאה שנים קודם לכן, והמחיר ששילמו קהילות ישראל בעקבות אירועים אלה (שבתאי צבי וסיעתו), נעשית ברורה יותר התנגדותם העזה של הגאון מווילנה וגדולי תורה אחרים למנהגים החדשים ולפית המתהווה כנגד עיניהם. הם זיהו, וכעולה מן המחקר - בצדק, סכנה אמיתית בדמות תנועה משיחית נוספת. לא פלא כי חששם, הנובע מההנהגות המיוחדות של ר' יחיאל מיכל וחצרו המתהווה, הוביל אותם לתגובה נמרצת. כמובן, גם ענייני 'חזקה' שתועלת כלכלית בצדם היו מעורבים במחלוקות השונות, בעיקר בכל הקשור בנושא השחיטה, שהיה לו ערך כלכלי חשוב. אך הדברים המובאים ב"הסוד המשיחי" מבהירים היטב שתיאולוגיה - לא כלכלה - היא שעמדה בשורש הוויכוח. גם הוויכוח בנושא השחיטה נבע מנימוקים קבליים. הספר מוסיף ומבהיר כי לא היה זה ויכוח בין תלמידי חכמים לבין בורים, או בין פשוטי-עם למנהיגי הקהל, כפי שנטען בעבר בניתוח מעין מרקסיסטי של תנועת החסידות; מסתבר ומוכח בספר כי בעלי ממון ולמדנים היו גם כאן וגם כאן, ולפחות בעיר ברודי, העיר בה החל ר' יחיאל מיכל את דרכו, היו בין אוהדי דרכו מתלמידי החכמים המובילים בעיר.

בסופו של דבר הוכיחה ההיסטוריה כי חששות המתנגדים היו לשווא, וכי המצטרפים לתנועה החדשה נותרו בתחום היהדות הרבנית, ועל אף מנהגייהם המיוחדים בכמה תחומים, לא חרגו מגדרות החלכה. כיצד ניצלה החסידות מגורל שבתאי - זהו נושא למחקר אחר (אולי משום שמי שנתפש כמייסדה, הבעש"ט, נזחר בסופו של דבר מלעלות על דרך המשיחיות, כטענת הספר, ומולה התייצב כמרתיע מנהיג בעל שיעור-קומה כגאון מווילנה. שני מרכיבים אלה די היה בהם כדי למנוע גלישה לתקווה ולאחר מכן לאכזבה מעין שבתאית).

אין בידי לשפוט עד כמה חידשה המחברת בכתיבתה. בצניעות מבורכת היא מצטטת אחרים שהקדימוה, בין אם כסיוע לדעתה ובין אם כדי לטעון שכנגד, אך אין בקיאותי מגעת כדי לקבוע היכן והאם התעלמה מדעה אחרת, אם יש כזו, והיכן אין בדבריה חידוש של ממש (שהרי ברור שדברים מסוימים נעלמו ממנה, אף אם כבר נאמרו). על-פי תחושותי היא נותנת תמונה טובה של המחקר עד כה, ומצליחה לתרום תרומה של ממש להבהרת התמונה של תקופה מעניינת זאת: תקופה בה הסתירו תלמידי הבעש"ט באופן שיטתי את תפישת עולמם האמיתית, ואף חלק ממנהגיהם, עקב חששם מבעלי מחלוקת; תקופה שאישים בה זכו לשבחים שמרובה בהם האגדה; תקופה של מחלוקת שעמעמה את המציאות; תקופה בה שמרו יודעי סוד על סודותיהם. כל אלה אינם מקלים על ציורה של האמת לאחר יותר ממאתיים שנה, והמחברת עמדה בכך בכבוד.

ניכר בכותבת שהיא קשורה רגשית לנושא מחקרה. המחקר כתוב באמפתיה, ומדי פעם מקלקלת האהבה את השורה. הדבר מתבטא בקפיצות, לא-מוצדקות לעתים, למסקנות שטרם הוכחו. כך למשל, בעת שהיא מתארת את אביו של ר' יחיאל מיכל, ר' יצחק מזרחוביטש (עמוד 45), עוברת היא מתיאורו כרב שנתן "תיקון" לחוטאים - להשערה שהיה בעל "זיק נבואי", והיא משווה אותו עם האר"י ועם נתן העזתי (לא פחות). קפיצה נועזת ללא בסיס לכיוון המשיחי, אותו היא מבקשת להוכיח. בהמשך (עמוד 78), מניחה היא ש"ללמד את הנשמות את סוד גאולתן, ולגאול אותן במעשה ההתקשרות, הוא תפקיד משיחי מובהק" - מבלי להוכיח זאת. לתהליך זה, המבוסס על טרמינולוגיה של האר"י, אפשר לתת פירוש פחות קונקרטי במובן זה שמדובר בחובה שעל כל יהודי, כל הזמן. וכמובן, בסופו של דבר יבוא תיקון העולם לסיומו עם ביאת המשיח.

אולם קלקולים קלים אלה אינם מעיבים על לב-לבו של הספר, העומד בכבוד בנטל הוכחתן של השערות הכותבת: כוח משיחי הוא שהניע את מי שעיצב את החצר החסידית הראשונה, ר' יחיאל מיכל המגיד מזלוטשוב, החצר ממנה ינקה תנועת החסידות ההמונית את מנהגיה, כאשר תפקיד הצדיק במרכזה.

ספר שכזה נותן סיבה ובסיס להעלאת שאלה רחבה יותר באשר למשיחיות ותפקידה הגלוי והסמוי היום: באופן לא מפתיע, החוקרת מציירת את המשיחיות ככוח המחולל עשייה. החסידים שעלו אז, כחכנה למשיח, תרמו תרומה של ממש ליישוב הדל בארץ, והיוו עוד חוליה בשרשרת העליות, שחלקן (אולי אף עיקרן) יצאו אל הפועל מסיבות שכונו 'משיחיות'. ייתכן שללא תחושות משיחיות אלו הקשר המעשי של יהודים עם ארץ ישראל היה רופף הרבה יותר. על כן אין פלא שיש המבקשים לראות בציונות מעין המשך לתנועות אלו, שלא הסתפקו בתפילה אלא עשו מעשה - עלייה ובנייה בארץ. מבחינה היסטורית תנועות אלו מוכיחות, בלי קשר למידת הצלחתן או כישלונן, כי יהודים ראו שנים רבות לפני הציונות את הקשר שלהם לארץ ישראל כקשר אמיתי, חי ומחייב מבחינה מעשית. הציונות, בניגוד לתנועות שקדמו לה, לא המתינה למשיח, ורבים מאנשיה כלל לא ציפו לו. היא עשתה את מעשיה כדי לזכות בריבונות ועצמאות לעם היהודי, לא כדי לקדם הגעתו של משיח. הציונות פעלה בתוך ההיסטוריה, לא מעבר לה. הציונות לא התיימרה לחולל נסים אלא להביא, בהתפתחות אטית, לכינונה של מדינה ליהודים, תוך מאמץ אנושי ארוך וקשה.

היהדות הדתית שקברה לציונות, הגדירה את המעשה הציוני - שהיה לא-דתי בהגדרתו, שלא לומר אנטי-דתי בחלקים חשובים מהנהגתו - כ"אתחלתא דיגאולה", דהיינו, במושגים משיחיים. אבל לא כך נראו הדברים במציאות היום-יומית, והדבר גרם לא מעט תהיות. כדי להסביר את הפער בין המעשה הנגלה לעין, שרובו נעשה על-ידי כופרים בעיקר, ובין רוממות הציפייה המשיחית, ניסתה הציונות הדתית להסביר את המעשה העקר מדת כשלב הכרחי בדרך אל הגאולה. לצורך הסבר זה נעשה שימוש בטרמינולוגיה מקבלת האר"י, הניתנת לתרגום פשטני בערך כך: בסופו של דבר תצא לאור האמת האלוקית (משיחית) ותתגלה במלוא עוצמתה לעושי המלאכה שהתעלמו ממנה, לא ברשתם אלא עקב אי-הבנתם.

בניגוד לפסוודו הסברים, חסרי-לב והבנה מינימלית, כגון זה המצוי בספר "חמורו של משיח", ניתן לומר כי תפישת היהדות הדתית-לאומית היתה בעלת עומק ואופטימיות, עם כבוד רב לחלוציות החילונית, בלא לזנוח את האמונה העמוקה בביאת המשיח במובנו הדתי של המושג. אבל בתפישת זו זרועים היו זרעי הבעיה המתגלה כיום אצל חלק מתלמידי הציונות הדתית בדור השלישי והרביעי: תלמידים אלה, כאבות-אבותיהם הרוחניים חסידי ר' יחיאל מיכל המגיד מזלוטשוב המתוארים בספרה של ד"ר אלטשולר, מתקשים להתמודד עם המציאות המאכזבת ועם הפער בין הציפיות לבין התממשותן בפועל. אכזבה זאת קשה במיוחד למי שחש ומאמין שבידו לצייר את המתווה לביאת המשיח, כשהמדובר בחלוש שהתגשמותו קרובה, בעין ממש, "מצין מן החרכים". חלק חשוב ממאמינים אלה מתנהג כאילו נגלו לפניו שבילי השמים, רזי הגאולה והאמת המובילה אל פעמי משיח, ובהסברים סבוכים הוא מנסה להסביר לעצמו את הפער הניכר לעין בין מציאות מתחללת והולכת לבין 'המרשם' שבידו. (רק מי שזיהה את המשיח בדמות מסוימת, שעברה מעולם החיים או יצאה מכלל העולם היהודי, חווה אכזבה גדולה יותר, ויוצר מנגנוני הכחשה והתאמה משונים יותר).

אבל לדעתי הבעיה אינה נותרת בתחום התיאולוגי-אידיאולוגי. מי שחש שבידו המפתח להבאת המשיח, ויודע

להגדיר מעשים ומחדלים שישפיעו לדעתנו על התהליך המשיחי, מחויב, על-פי תפישתו, לבצע דברים אלה בפועל ולהימנע בכל מחיר מכאלה המפריעים לתהליך. מאחר והניסיון ההיסטורי של עם ישראל מימי בית שני ואילך, מוכיח כי כל מי שנהג כמי שבידו מדריך משמים להתנהגות מדינית או להבאת המשיח – נכשל, ובהרבה מקרים אף הביא צרה של ממש על בני-עמו – מן הראוי שניסיון רב-שנים זה יילמד גם בימינו אלה. העובדה שגדולי תורה והלכה אינם יכולים להסכים על ההתנהגות הנכונה בהקשר זה, מצביעה גם היא על היות 'המרשם' בספק גדול, ובכל מקרה אין בידי איש מידע מוסמך היכול לסייע בבחירת הדרך הציבורית הנכונה, על-פי הקוונה מגבוה.

עם זאת, אסור לשום יהודי מאמין לזנוח או להשכיח את המרכיב המשיחי בחשיבה היהודית. רעיון זה עומד בשורש האופטימיות לגבי העתיד הבלתי-נודע, וגדול היה חלקו בשמירת התקווה בעם היהודי, כמו גם במעשה החזרה לארץ ישראל. הדרך הנכונה לשם כך היא הדרך שיש בה לימוד מעמיק של החשיבה המשיחית, שמירת התקווה להתממשות החלום של ביאת המשיח, ואמונה אמיתית כי "בעתה אחישנה". ועמה מתחייבת התבונה כי אין ביד בן-אנוש כלשהו לדעת אימתי, או לומר במדויק כיצד "אחישנה". לפיכך מוטל על הרוצים בביאת המשיח, כל אחד כפרט ועל הקבוצה כקהילה ומדינה יהודית, לעשות הישר והטוב במובן המוסרי, הרציונלי וההלכתי. כל זה על-פי שיפוט אנושי, בלא סממנים של 'בת-קול', שעוד חז"ל פסלו את השתתפותה בשיח על הדברים שנכון לעשותם בעולמנו זה.

אמונה עמוקה, עד כדי "כי בכל יום אחכה לו" מחד, והנהגה יום-יומית ללא סממני משיחיות מאידך, הם תנאי הכרחי לחיי מדינה יהודית, המשתפרת לאטה עד בוא משיח צדקנו (והוא יבוא, לענ"ד). ■

אלוף (בפרישה) יעקב עמידרוד, עד לאחרונה מפקד המכללות בצה"ל.